

Asif HACIYEV (ŞİRVANELLI)
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu,
e-mail: haciyev_asif@mail.ru

“BƏKİL OĞLI ƏMRAN BOYU” TARIX VƏ DİL MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: Dədə Qorqud, epos, oğuz tarixi, Başı açıq, arxaik məna.

THE SECTION “BAKIL OGHU EMRAN” ON THE PLANE OF HISTORY AND LANGUAGE

Summary

The epic is the most monumental folklore monument, reflecting the historical way of life of the people, its existence and struggle for life. Through these examples the peoples self-affirmation, heroism, friend and foe artistically pass on to the next generation, calls them to be vigilant, to learn from experience, to be united, to be faithful, to persevere, to love. The epic “Dede Korkut” is one of such works of art formed on the basis of historical events. This epic, which was written over a period of time and became a “book”, preserves very valuable information about the history of our people, one of which is expressed in the section (Boy) “Bakil oghlu Emran”. The events described here, dedicated to the protection of the homeland of Oghuz heroes from enemy attacks, cover the history of our people in the VII century. Little information about the war of the Oghuzs, who are considered to be our great ancestors, with the Georgians, reflected in historical sources, is given in a poetic way in this context. The article comments on this on the basis of specific linguistic facts and clarifies some controversial points, citing the historical memory of our people living in the language.

Key words: Dede Korkut, epic, Oghuz history, Bachi acuk, archaic meaning.

“ПЕСНЬ ОБ АМРАНЕ СЫНЕ БЕКИЛЯ” В ПЛОСКОСТИ ИСТОРИИ И ЯЗЫКА

Резюме

Эпос является одним из самых монументальных фольклорных памятников, отражающих исторический жизненный путь народа в борьбе за своё существование. Именно эти художественно увековеченные примеры о самоутверждении, героизме, дружбе-вражде, трудностях народа передаются будущему поколению и призывают к любви, бдительности, единению, верности, настойчивости, а также, опираясь на их жизненный опыт и ошибки делать правильные выводы. Эпос «Дедэ Коркуд», сформированный на основе исторических событий, является одним из таких художественных произведений. Составленный в течение определенного периода времени и превратившийся из устных литературных традиций в «Книгу» текст эпоса хранит в себе очень ценную информацию об истории нашего народа, одна из которых выражена в сказании «Песнь об Амране сыне Бекиля». Эти события, посвященные героической защите огузами своей родины от вражеских атак, освещают историю нашего народа в VII веке. Отраженные в исторических источниках небольшие сведения о битве огузов (считающихся нашими древними предками) с грузинами, освещаются в поэтическом (песенном) контексте. В статье выражается отношение к этому на основе конкретных языковых фактов и проясняются некоторые противоречивые моменты со ссылкой на устно сохранившуюся историческую память нашего народа.

Ключевые слова: Дедэ Коркут, эпос, история огузов, Баши-ачук, архаический смысл

“Dədə Qorqud kitabı” oğuz etnosunun minillikləri aşan yaşam tarixinin müəyyən zaman və məkan çərçivəsinə sıxışdırılaraq düzülüb-qoşulmuş boylar toplusudur. Bu tarix söyləyici ozanın dilində “Oğuz zamanı” ifadəsi şəkildə konkretləşdirilərək “rəsul əley-hüssəlam zamanına yaxın” yaşamış Dədə Qorqud dövrünü (təxminən V-VI əsrlərin nəzərdə tutulduğunu düşünürük), tarixi məkan isə “Qalın Oğuz eli” adı altında Göyçə gölü çevrəsində yerləşən qədim türk yurdunu özündə ehtiva edir. Yaradıcılığının böyük bir hissəsini abidənin tədqiqinə və rus dilinə tərcüməsinə həsr etmiş məşhur şərqşünas V.V.Bartold “oğuz zamanı” ifadəsini İslamın birinci əsrinə aid edirsə də, boyların əfsanəvi qəhrəmanlarının söyləyicinin müasiri olduğu igidlərlə eyni məkanda yaşadığını, oxşar

həyat tərzini keçirdiklərini birmənalı şəkildə bildirir [Bartold 1999: 122-123]. Deməli, zaman fərqi olmasına baxmayaraq, məkan – Oğuz yurdu dəyişməz qalmaqdadır. Bu yurd, bu məkan isə tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Elə buna görə də böyük araşdırıcı Qorqudun adı ilə bağlı bu epik silsilənin oğuzların daha qədim Orta Asiya dövrü ilə bağlılığını qeyd etməklə, onun Qafqaz mühitindən kənarda yaradılma ehtimalını rədd edir [Bartold 1999: 126]. Abidənin mətnində oğuzların əfsanələşmiş daha qədim tarix və coğrafiyasının simvolok izləri duyulsa da, bu bənzərsiz əsər, əvəzsiz alimimiz T.Hacıyevin dediyi kimi, “məhz Azərbaycan oğuznaməsidir” [Hacıyev 1999: 7].

Şübhə yoxdur ki, bütün bu tipli monumental folklor nümunələri kimi, “Dədə Qorqud” eposu da yazıya alınıb “kitab”laşana qədər böyük bir formalaşma dövrü keçirmiş, sonrakı nəsillər ozanlarının yaradıcı müdaxiləsinin təsiri ilə dövrün ruhuna müvafiq müəyyən əlavələr edilmək və ya epizodlar çıxarılmaqla təkmilləşdirilmişdir. Görünür, elə buna görə də eposu geniş təhlil edən V.M.Jirmunski belə bir qənaətə gəlir ki, “oğuz zamanı” məhdudlaşdırılmış hər hansı zaman kəsiyi ilə uyğun gəlməyib, xalqın tarixi keçmişini monumental ölçüdə və ümumiləşmiş formada əks etdirir [Bartold 1999: 143-144]. Sözsüz, eposun bədii gücü də qədim bir etnosun keçirdiyi tarixi yolu bir nəslin nümayəndələrinin təmsalında canlandırmasındadır.

Təhlil göstərir ki, boylarda hətta daha qədim və daha sonrakı dövr hadisələrinin bədiiləşmiş ifadəsinə rast gəlinə də, böyük əksəriyyəti Dədə Qorqudun yaşadığı zamanla səsləşir. Belə ki Dirsə xan oğlu Buğac və Basat kimi igidlərdən bəhs edən boyları daha əski, hətta əfsanələşmiş tarixlə, Qan Turaliya həsr edilmiş boyu nisbətən sonrakı tarixi hadisələrlə əlaqələndirmək mümkündürsə, Qazan xan, Bamsı Beyrək, Dəli Domrul, Yegnək və Uruzun adı ilə bağlı boylar məhz ozanlar ozanı Dədə Qorqudun birbaşa şahidi olduğu hadisələri əks etdirir. Həmin dövrə aid boylardan biri də Oğuz elinin qonşu Gürcüstanla apardığı döyüşlər üzərində qurulmuş “Bəkil oğlu Əmran boyu”dur.

Boyun məzmunundan anlaşılır ki, Bayındır xan Qalın Oğuz elinin (dövlətinin) Gürcüstanla olan sərhədlərini qorumağı, ona qaravul durmağı bir igid kimi Bəkilə tapşırır və o da uzun illər bu vəzifənin öhdəsindən məharətlə gəlir. Ovda baş verən bir hadisə nəticəsində Bəkilin yaralandığını eşidən düşmən Oğuz üzərinə yürüş etməyi qərara alır. Bəkilin yeniyetmə oğlu Əmran bundan xəbər tutur, atasının razılığı ilə onun döyüş paltarını geyinir, yarağı ilə silahlanır və Al ayğırına minib üç yüz igidlə düşmənin qarşısına çıxır. Düşmən əvvəlcə at üzərindəkinin Bəkil olduğunu düşünüb qaçmaq istəyir, lakin gözçünün (kəşfiyyatçının) müşahidəsinə əsasən gələnin Bəkil deyil, yeniyetmə bir oğlan olduğunu öyrənib, yüz nəfər seçmə döyüşçü ilə irəli atılır. Əmranla qarşılaşan dəstə başçısı təkur onun gənc oğlan olduğunu görüb əvvəlcə sözlə qorxu gəlir, lakin bunun bir nəticə vermədiyini görüb təkbətək vuruşa girir. Gürz, qılınc və süngü ilə vuruşmada qalib müəyyənləşmədiyindən at üzərində savaşmalı olurlar. Sonda ulu Tanrıdan güc alan Əmran onu at üstündən götürüb yerə vurur və sinəsi üstünə çökərək özünə təslim edir. Düşmən döyüşçüləri bunu görüb döyüş meydanından qaçırlar.

Əmranın göndərdiyi mustuluqçu vəitəsilə qələbə xəbərini eşidən Bəkil oğlunu böyük sevinclə qarşılayır, evinə dönüb şərəfinə məclis qurur, mülk, torpaq payı ayırır evləndirir və yanına alıb Bayındır xanın divanına aparır. Bayındır xan da ona Qazan oğlu Uruzun sağ yanında yer göstərib, qızılı naxışlarla işlənmiş geyimlər hədiyyə edir.

Dədəm Qorqud da bu oğuznaməni düzüb-qoşaraq, “Bəkil oğlu Əmranın olsun!” deyər məclisi tamamlayır.

Bəs tarixi mənbələr nə deyir? Orta əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin “Oğuzların tarixi və əhvalı” adlı əsərində oğuzlarla gürcülər arasında baş verən hadisələrdən bəhs

edərkən yazır ki, gürcülər göndərilən elçilərə tabe olmayaraq vuruşacaqları cavabını verirlər. Oğuz xan qabaqcadan xəbər göndərüb Gürcüstan üzərinə yürüşə keçir və iki gün iki gecə sürən döyüşdən sonra onları qaçmağa məcbur edir. Yenidən toplaşan gürcülər bir daha döyüşə atılsalar da, məğlub olaraq Oğuz vergi verməyi boyunlarına götürürlər. Lakin bir müddət sonra vergi verməkdən boyun qaçıdırıb Oğuz düşməni kəsirlər. Həmin vaxt Aladağda qışlayan Oğuz xan gürcülərin üzərinə bütün ordusunu deyil, hər birinə iki yüz döyüşçü qoşmaqla altı oğlunu göndərir. Gürcülər bu dəfə də ağır məğlubiyyətə uğrayır və vergi verməklə Oğuz tabe olduqlarını bildirirlər [Rəşidəddin 1992: 22-24].

Oğuzlarla gürcülər arasında baş verən bu tarixi hadisəyə XVI əsrdə yaşamış Bayburtlu Osmanın “Tavarihi-cedidi-mirati-cihan” əsərinin “Bayundur xan” bölümündə, qısa şəkildə olsa da, yer verilmişdir. M.Ergin O. Ş.Gökyaya istinadən onun “Bahrül-ənsab” adlı bir kitabdan və əski Dədə Qorqud oğuznaməsindən qaynaqlandığını qeyd etməklə verdiyi məlumatdan anlaşılır ki, sonuncu Peğəmbər dünyaya gəlməmişdən əvvəl oğuzlar qırx il Doqquz Tümen Gürcüstan bəyləri ilə vuruşmuş və onlara qalib gələrək xərac almışlar. Bu əsərdə gürcülərlə vuruşan İç Oğuz bəylərindən Qazan xan, Yigən bəy, Şəmsəddin bəy, Beyrək bəy, Qara Qonuc bəy, Taş Oğuz bəylərindən Dundar bəy, Əmən bəy, Avşar bəy, Döğər bəy, Rüstəm bəy, həmçinin Uruz qoca və Qaraçuq çobanın adı çəkilir [Ergin 1958: 39-40] ki, bunların da “Dədə Qorqud kitabı”nda haqqında bəhs edilən və ya adı sadalanan Oğuz igidləri olduğu şübhəsizdir.

Beləliklə, “Bəkil oğlu Əmrən boyu”nda təsvir olunan hadisələrin tarixi faktlarla üst-üstə düşdüyü tam təsdiqlənir. Lakin məzmunundan görüldüyü kimi, boyda bütünlüklə həmin döyüşlərdən deyil, onun sonuncu yekun mərhələsindən bəhs olunur. Boy belə başlayır:

“Qamğan oğlu Xan Bayındır yerindən turmuşdu. Ağban evini qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Biñ yerdə ipək xalıçası döşətmişdi. İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri yığnaq olmuşdu. Toquz tūmən Gürcüstanın xəracı gəldi. Bir at, bir qılıc, bir çomaq gətürdilər”. [D-235, 5-9].

Əslində, xərac əvəzinə gürcülərin at, qılıc və çomaq göndərməsi onların Qalın Oğuz eli ilə döyüş istəyinə bir işarədir ki, dövlətin sərhədlərini qorumaq üçün bir igidə verilməsi Dədə Qorqud tərəfindən təklif olunur:

“Dədə Qorqud aydır: – Xanım, bunuñ üçini dəxi bir yigidə verəlim, – dedi, – Oğuz elinə qaravul olsun! – dedi”. [D-236, 2-3].

Bayındır xan “Kimə verəlim?” deyib sağına-soluna baxırsa da, Oğuz bəylərindən kimsə buna razılıq vermir. Oğuz igidlərindən Bəkilə baxıb “Sən nə deyirsən?” sualına cavab olaraq Bəkil hədiyyələri götürür və sərhədləri qorumaq üçün Gürcüstan ağzına yollanır. İllər uzunluq vətən sərhədlərini hünərlə qorumaqla Bəkil Qalın Oğuz elində ad-san qazanaraq tanınır. Görünür, buna görə də ildə bir dəfə Bayındır xanın divanına dəvət alaraq Qazan xan və digər Oğuz bəyləri ilə keçirilən yarışlarda iştirak edir. Yenə də Bayındır xanın məclisinə gələn Bəkil göstərdiyi xidmətlərinə görə Bayındır xandan bəxşiş olaraq yaxşı at, yaxşı qaftan və xərclik alır. Bu məqamda ozan Oğuzda həm də mahir ovçu kimi ad çıxarmış Bəkilin tamamilə fərqli bir cəhəti üzərində dayanır. Aydın olur ki, o, başqaları kimi, keyiki oxla nişan alıb ovlamır, yüyrek atı ilə arxasınca qacaraq kəmənd atıb tutur, arıq olsa, qulağını dəlib buraxır, kök olsa, boğazını üzür. Ovçular da qulağı dəlik keyik ovladıqda Bəkilin bilib ona göndərilir. Bu məharətinə görə Bayındır xan Bəkilin şərəfinə ov təşkil edir. Ov zamanı Bəkil yenə də keyiki təsvir edilən tərzdə ələ keçirir və onun bu bacarığı ovda iştirak edən bəylər tərəfindən alqışlanır, öyülür. Lakin göstərilən hünərin igidin deyil, atın olduğunu söyləyən Qazan xanın sözləri Bəkilə xoş gəlmir və aldığı

bəxşisləri Bayındır xanın önünə töküüb igidləri ilə birgə evinə dönür. Xatını Bəkilin acıqlı olduğunu görüb könlü açılmaq üçün ova çıxmasını məsləhət bilir. Bəkil yalnız ova gedir və qarşısına çıxan keyiki adəti üzrə ovlamaq istəyir ki, bu zaman acıqlı keyik özünü uca yerdən aşağı atır. Cilovu çəkib atı saxlamağa macal tapmayan Bəkil də onunla birlikdə aşağı uçur və sağ oyluğu qayaya toxunub sınır. Kəməksiz qalan Bəkil özünü itirməyərək, yeləyindən – ox qabından çıxardığı oxu atının tərkindən dartıb qopardığı qayıqla sınımış ayağına sarıyır, var gücünü toplayıb atına minir və yalmanına yataraq geri dönür. Evə qayıdarkən oğlu Əmrən yaralanmış atasını at üzərindən götürüb yatağına uzadır. Beş gün divana çıxmayan Bəkil ayağının sındığını heç kəsə bildirmir. Lakin bir gecə onun iniltisinə ayılıb ağrının səbəbini soruşan xatınasına söyləyir və o da bu gizlini saxlamağı bacarmayaraq qaravaşa, qaravaş isə qapıçıya deyir. Beləliklə, Bəkilin yaralanması xəbəri bütün obaya yayılır və çasus vasitəsilə gürcü təkuruna çatır. Bununla da boyun süjet xətti məzmununu bir qədər öncə qısa şəkildə verdiyimiz hadisə ilə davam etdirilir.

Göründüyü kimi, Dədə Qorqud tərəfindən Bəkil oğlu Əmranın şərəfinə düzülüb-çoşulan bu boy oğuz igidləri ilə gürcülər arasında baş verən tarixi döyüşlərin bədiiləşmiş inikasıdır. Lakin mətnin hərtərəfli təhlili göstərir ki, boyun alt qatında daha qədim oğuz-qıpçaq qarşıdurması dayanır. Bu fakt Bəkilin, düşmən ordusunun keşiyini çəkdiyi Bərdə, Gəncə tərəflərə hücum xəbərini alaraq, oğlu Əmranı Bayındır xanın yanına göndərərək Qazan bəydən kömək istəməsi ilə bağlı söylədiyi aşağıdakı soylamada açıq-aydın ifadə olunmuşdur:

– *Oğul, oğul, ay oğul!*
Qaranñuluca gözlərim aydını oğul!
Güclü belüm qüvvəti oğul!
Gör axır nələr oldu, nələr qopdı mənim başıma! – dedi.
 – *Qalqubanı, oğul, yerimdən turı gəldim.*
Boynı sınısun, Al ayğırı bütün bindim.
Av avlayub, quş quşlayub gəzərkən buñaldı,
Sürədi, bəni yerə çaldı.
Sağ oyluğum sındı.
Mənim qara başıma nələr gəldi.
Qara-qara tağlardan xəbər aşmış,
Qanlı-qanlı suların xəbər keçmiş,
Dəmir qapı Dərvəndindən xəbər varmış,
Alca atlı Şökli məlik qatı pusmuş.
Pusduğundan qara tağlara tuman düşmüş.
 “*Yatduğı yerdə Bəkili tutuñ!*” demiş,
 “*Qarusundan ağ əllərin bağlañ!*” demiş,
 “*Qan alaca ordusını çapıñ!*” demiş,
 “*Ağca yüzlü qızını, gəlinini yedir eyləñ!*” demiş.
Qalqubanı, oğul, yerindən turı gəlgil!
Yelisi qara Qazılıq atıñ bütün bingil!
Arqurı yatan Ala tağı dünin aşğil!
Ağ alınlı Bayındır xanıñ divanına dünin varğil!
Ağız-dildən Bayındıra salam vergil!
Bəglər bəgi olan Qazanıñ əlin öpgil!
 “*Ağ saqallı babam bunlu*” degil!
 “*Əlbətdə və əlbətdə, Qazan bəg maña yetişsün, – dedi*” degil!

“Gəlməz olsañ, məmləkət bozulub xarab olur,

Qızım, gəlinüm əsir getdi, bəllü bilgil!” – dedi. [D-243, 12 – 245, 4]

Bu bir gerçəklikdir ki, “Kitab”ın nəzm parçaları nəsr hissəsi ilə müqayisədə daha qədim arxaik qatı özündə yaşadır. Belə ki sonrakı nəsillərin nitqində nəsr parçaları asanlıqla dəyişdirilə və dövrün ruhuna, hadisələrinə uyğun işlənilə bilirsə, qəliblənmiş nəzm şəklində olan soylamalar çox zaman ilkin variantını qoruyub saxlayır və ya nadir hallarda cüzi dəyişikliyə uğrayır. Yuxarıdakı soylamadan məlum olur ki, Bəkil gürcü təkurunun hücumu əvəzinə, Şöklü məliyin Oğuz hücumundan bəhs edir. Qazan xanın adı ilə bağlı boyların məzmunundan görüldüyü kimi, oğuzların başlıca düşmənləri qıpçaqlardır ki, göstərilən soylamada da Şöklü məliyin timsalında qəbərdirilməkdədir. Boyun nəsr və nəzm hissəsindəki bu xırda ziddiyyət həm də belə bir mülahizəni qüvvətləndirir ki, ozanlar ozanı Dədə Qorqud boyları düzüb-qoşarkən özünə qədərki daha qədim türk dastanlarının süjet xəttindən yaradıcı sənətkar kimi ustalıqla bəhrələnmişdir. Bu, “Dirə xan oğlu Buğac boyu”nda bütün incəliyi və cizgiləri ilə özünü göstərirsə də (ətraflı bax: Hacıyev 2015), “Bəkil oğlu Əmrən boyu”nda yalnız nəzərə çatdırdığımız soylama mətni vasitəsilə üzə çıxır. Deməli, türk-oğuz igidlərinin şərəfinə soy soylamaq, boy boylamaq ənənəsi daha əski çağlara gedib çıxır. Ulu Qorqudun tarixi missiyası da həmin ənənəni möhkəmləndirərək ozan sənət məktəbi səviyyəsinə qaldırmasındadır. Oğuz igidlərindən bəhs edən boylar sonralar da ozanlar tərəfindən el-el, oba-oba gəzməklə yayılmış, milli-mənəvi dəyərlərin gənc nəsillərə aşılanmasına xidmət etmişdir. Dədə Qorqudun hər boyu bir igidin adına qoşaraq, “Məndən sonra alp ozanlar söyləsin, alını açuq comərd ərənlər dinləsin!” [D-169, 10-12] deyərək nəsihət etməsi də bundan irəli gəlir.

Araşdırma göstərir ki, təkcə məzmununa görə deyil, həm də dil baxımından bu boy oluqca maraqlı elementlərlə zəngindir. Belə ki burada işlənmiş bəzi ifadə və sözlər qorqudşünaslıqda mübahisə obyektinə çevrilən bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə imkan yaradır. Həmin məqamlardan ikisi üzərində dayanmaq istədik.

Bunlardan biri “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy” da düşməni yurdu kimi işlənilən “Məgər Başı açuq Tatyən qalasından, Aqsaqa qalasından, kafiriñ casususu vardı...” cümləsindəki [D-126, 13 – 127,1] “Başı açuq” ifadəsi ilə bağlıdır. Qorqudşünaslıqda həmin ifadənin mənşəyi ilə bağlı üç fikir mövcuddur. Birinci fikrə görə, “Başı açuq” ifadəsi türklər tərəfindən Qara dəniz sahilində Faş (Vaşa) və İngər (İnquri) çayları arasında yerləşən bölgənin hakiminə verilən addır. O.Ş.Gökyay italyan alimi Ettore Rossiyə istinadən götürür ki, Minadoi həmin adı gürcü hökmdarı olaraq açıqlarkən, P.Della Valle İmereti kralı dedikləri bir gürcü prinsinə türklər tərəfindən verilən ad kimi izah edir [Gökyay 2006: 464, 760]. İkinci fikrə görə, “Başı açuq” sonralar həmin hökmdarın və ya prinsin başçısı olduğu bölgəyə, yəni mərkəzi Kutaisi şəhəri olan İmeretiyyə aid edilməklə yer adı kimi işlənmişdir [Gökyay 2006: 464]. Üçüncü fikrə görə isə, Gürcüstanın bu bölgəsində yaşayan xalq başı açıq dolaşdığı üçün oğuzlar tərəfindən belə adlandırılıb [Kırzioğlu 1952: 77]. S.Əliyev “Tarixi-coğrafi qeydlər” başlıqlı yazısında mövcud fikirləri ümumiləşdirərək həmin adı bu şəkildə izah edir: “Burada Gürcüstan deyil, İmereti nəzərdə tutulur. Övliya Çələbi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərlərində həmin adı məhz bu mənada işlətmişlər. İmereti döyüşçü və aznavurlarının başlarında araxçinsayağı kiçik dəyirmi keçə papaq gəzdirməsi ilə bağlı olmalıdır. Boyun mətnində “keçə bök” adlandırılan bu baş geyimi hər hansı kəskin hərəkət zamanı uçub düşür – o, “başı açıq” qalırdı” [KDQ 1988: 260].

Xatırladaq ki, “Başı açuq” ifadəsinə bu şəkildə yanaşma “Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası”nda da özünü göstərir [KDQE 2000: 49].

Eposu intibah dövrü abidəsi kimi dəyərləndirən P.Xəlilov ifadəni “başıaçıq” yazılışında versə də, onun dastanın yaranma tarixini geriye çəkmək üçün, zəif də olsa, bir dəlilə çevrilə biləcəyindən ehtiyatlanıb üzərində ayrıca dayanır [Xəlilov 1993: 75-83]. Müəllif F.Rəşiddənin adı çəkilən əsərində oğuzların Gürcüstanı hücum etməsi ilə bərdəki məlumatların “Bəkil oğlu Əmran boyu”nda təsvir edilən hadisələrlə səsleşdiyini doğru-düzgün müəyyənleşdirərək, eposun XIV-XV əsrlərdə yaranması ilə bağlı fikirlərə qarşı çıxır, gətirdiyi elmi dəlillər əsasında onun daha əvvəlki əsrlərdə formalaşdığını sözləyir. Bununla yanaşı, görkəmli tədqiqatçı XII əsr dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin, həmçinin orta əsr tarixçilərinin əsərlərində “Açıqbaş” termininə rast gəlinməməsi və onun XVI əsrdən sonrakı dövrlərdə yazılmış əsərlərdə işlənilməsi faktından çıxış edərək belə qənaətə gəlir ki, həmin ifadə “Kitab”ın üzünü köçürən xəttatın mətnə əlavəsidir [Xəlilov 1993: 75].

Lakin ifadənin etimoloji açımı bu mülahizənin tamamilə yanlış olduğunu üzə çıxarır.

Mətləbə birbaşa keçməzdən öncə bunu qeyd etməyi lazım bilirik ki, “Başı açuq” ifadəsi sonrakı dövrlərdə həm “Başıaçıq”, həm də tərkibindəki sözlərin yerini dəyişməsi nəticəsində “Açıqbaş” şəklində işlənilmişdir. Maraqlıdır ki, XVII əsrin məşhur türk səyyahı Övliya Çələbinin “Səyahətnaməsi”ndə “Baş-açık” və “Açıkbaş” şəklində olmaqla vilayət adı kimi hər iki variant verilmişdir (Çelebi, 2005: 162, 164). Bu variantivlik Azərbaycan qaynaqlarında da özünü göstərir. Əgər XVIII Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifə aid:

“Açıqbaşda əgər olsa bir dilbər,
Onda bu nişanlar müəyyən gərək.
Əndamı ayinə, qəddi mötədil,

Siyah zülfü qamətinə tən gərək” qoşma bəndində [Vaqif 2004: 47] o, “Açıqbaş” kimi işlədilmişdirsə, XIX əsrin birinci yarısında (1845-ci ildə) Mirzə Adıgözəl bəyin ana dilimizdə yazdığı “Qarabağnamə” əsərində Gürcüstanın İmereti bölgəsinin adı kimi “Başıaçıq” şəklində [Qarabağnamələr 1989: 43] qələmə alınmışdır. Bəs bu variantlardan hansı əsasdır?

Fikrimizcə, tarixi baxımdan daha qədim olan “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “Başı açuq” forması ilkin variant kimi götürülməlidir. Tədqiqat göstərir ki, bu ifadəni təşkil edən “baş” (-ı mənsubiyyət şəkilçisidir) və “açuq” sözlərindən heç biri müasir dilimizdə daşdığı anlamda işlədilməmişdir. Əski mənbələr göstərir ki, “açuq” sözü tarixən “hədiyyə, bəxşiş, ərmişən” mənasını da daşımışdır. Rəşid Rəhməti Arat “Qudatqu bilik” əsərində “açığ” fonetik variantında 21 dəfə işlənilmiş bu sözü “bəxşiş, hədiyyə” mənasında izah edir [Yusif Has Hacib 2006: 1093]. Həmin əsərdən götürülmüş bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

596 *meningdin açığ bolsu sindin tapuğ*
tapuğ bolsa ötrü açar kut kapuğ [Yusif Has Hacib 2006: 184].

(Çevirməsi: Səndən xidmət olsun, bəndən də bəxşiş; xidmət yerində olursa, bəxt qapılarını açar)

616 *bu ay toldı künde yetürdi tapuğ*
ilig me açığ birle açtı kapuğ [Yusif Has Hacib 2006: 188].

(Çevirməsi: Bu Aytoldı hər gün qüsursuz xidmət etdi, hökmdar da hədiyyəsi ilə ona qapıları açdı).

2495 *ya yat yalavaç keliş ya barış*
boşuğ birgü açığ olarka tegiş [Yusif Has Hacib 2006: 476].

(Çevirməsi: Yad-yabançı elçilərin gəliş və gedişinə, onların haqqı olan ehsan və hədiyyələrin verilməsinə o baxar)*.

Qorqudşünaşlıq “Kitab”ın Drezden nüsxəsinin XI əsrdə yazıya alınmış bir nüsxədən üzü köçürüldüyü fikri ona görə inandırıcı səslənir ki, eposun dilində mübahisə doğuran əksər sözləri ya ulu dilçi Mahmud Kaşğarının məşhur lüğəti, ya da Yusif Balasaqunlunun adı çəkilən poeması vasitəsilə açıqlamaq olur. Bu baxış bucağından yanaşdıqda üzərində dayandığımız “açıq” sözünün də “bəxşiş, hədiyyə” mənasında yozulması şübhə doğurmamalıdır. “Bəkil oğlu Əmrən boyu”nda “Toquz tümən Gürcüstan ağzına varub qonnan”, vətən torpağına qaravulluq edən Bəkil haqqında söylənilmiş “Yad kafir gəlsə, başın Oğuz ərməğan göndərərdi” [D-236, 12-13] cümləsindən də aydın görünür ki, məğlub olmuş düşməni əsir götürüb Oğuz ərməğan göndərmək dövrün qəhrəman oğullarını səciyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Fikrimizcə, burada “baş” sözü də müasir anlamda deyil, qədim mənbələrdə, az da olsa, rast gəlinən “başçı” mənasında işlənmişdir. Bunun üçün eposun yazıya köçürüldüyü XI əsrdə qələmə alınmış “Qudatqu bilik” əsərinə bir daha nəzərə yetirək:

İdişçilər başı şərəbdar negü teg kerekün ayur [Yusif Has Hacib 2006: 86].

(İçkibaşısı şərəbdarın necə olmasının gərəклиyi anladılır)

1114 *ölümke yuluş kıldı erse kişi*

Yulup ölmegey erdi ilçi başı [Yusif Has Hacib 2006: 270].

(Adam ölümü əvəzinə fidyə verə bilsə idi, hökmdarlar fidyə verib ölümdən qurtulurlardı).

Qədim türk hərbi sistemində hər on, yüz və min döyüşçüyə bir başçı qoyulması əsasında yaradılmış “onbaşı”, “yüzbaşı”, və “minbaşı” sözlərinin tərkibində də “baş” sözü məhz göstərilən mənədadır və həmin mənədan “Dədə Qorqud kitabı”nda aşağıdakı məqamlarda istifadə olunmuşdur:

1) əmiraxur başı:

Əmiraxur başı qarşuladı, endirdi, qonaqladı. [D-70, 9].

2) bəglər başı:

Qara Günə oğlu Budaq, Qazan bəg oğlu Uruz, bəglər başı Yegnək, Gəflət qoca oqlı Şir Şəmsəddin, qızın qardaşı Dəli Qarçar bilə ox atarlardı. [D-107, 10-12].

3) çəribası:

Qara Günə çəribası oldı. [D-283, 9].

4) bin kom başları:

Anuñ ardınca bin kom başları Dügər yetdi. [D-151, 8-9].

5) bügdüz başları:

Anuñ ardınca biñ bügdüz başları Əmən yetdi. [D-151, 9-10].

6) qoca başları:

Anuñ ardınca toquz qoca başları Aruz yetdi. [D-151, 10-11].

Gətirilən nümunələrdən göründüyü kimi, “baş” sözü həm heyvanlara baxan təsərrüfat başçısı (əmiraxur başı), həm bəylərə rəhbərlik edən başçı (bəglər başı), həm ordu başçısı (çəribası), həm min çadıra rəhbərlik edən hərbi başçı (bin kom başları), həm 24 oğuz tayfasından birinin başçısı (bügdüz başları), həm də Oğuz ağsaqqallıq edən qocaların başçısı (toquz qoca başları) mənalarını ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Beləliklə, “... başın Oğuz ərməğan göndərərdi” cümləsində “baş” sözünü göstərilən anlamda qavrayıb,

***Qeyd:** müasir dilimizə edilən bütün çevirmələrdə böyük araşdırıcı Rəşid Rəhməti Aratın çevirmələrinə istinad olunmuşdur.

Bəkilin düşmən ordusunun başçısını ələ keçirərək Bayındır xana əsir göndərməsi kimi də düşünmək mümkündür.

Tarixi mənbələrdən və boyun məzmunundan görüldüyü kimi, Gürcüstan dövləti Oğuzla öz itaətini göstərmək məqsədilə xərac verirmiş. “Başı açuq” ifadəsi də bu razılaşmanın nəticəsi kimi, gürcü hökmdarına onun vassal, asılı olduğunu bildirmək üçün oğuzlar tərəfindən verilmiş addır ki, “başçısı erməğan” mənasını daşımış və sonradan həmin hakimin idarə etdiyi bölgəyə deyilmişdir. Fikrimizcə, zaman keçdikcə “açuq/açıq” sözünün bu mənanı itirməsi xalq arasında onun mənşəyi ilə bağlı üçüncü yozumun yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

“Bəkil oğlu Əmran boyu”nda diqqətimizi çəkən ikinci məqam kafirin dilindən söylənilmiş “Oğuzun arsızı türkmanın dəlisünə bənzər” [D-249, 1] deyimindəki “arsız” عارسزي sözü ilə bağlıdır. Bu deyimdə Əmranı nəzərdə tutan kafir onu “Oğuzun arsızı” sayaraq, “türkmanın dəlisinə”, yəni igidinə bənzədir. Lakin oğuz-türkman qarşılıqlı əlaqəsində Əmranın “arsız” sifəti ilə səciyyələndirilməsi heç də yerinə düşmür. Fikrimizcə, burada abidənin yazıya alınma prosesində dövr üçün artıq işləklidən düşmüş bəzi sözlərin oxşar səs tərkibinə malik sözlərlə əvəzlənməsi hadisəsi müşahidə olunmaqdadır. Söyləyici ozan nitqindən boyları qələmə alan şəxs, yaxud ilkin nüsxədən üzünü köçürən katib xətası kimi qeydə alınan bu tipli dil faktlarına “Kitab”ın müxtəlif səhifələrində dəfələrlə rast gəlinir. Məsələn, çadırın dirək hissələri arasında yerləşdirilən şəbəkə avadanlığı ilkin mətnə “qabıza” adlandırılmasına baxmayaraq, katib səslənməsinə görə onu ərəb mənşəli “qabza” sözü kimi düşünmüş və yazıya almışdır [ətraflı bax: Hacıyev 2019: 44-46]. Yuxarıdakı deyimdə də “dəli” (igid) sözünün qarşılığı kimi XI dilçisi Mahmud Kaşğari lüğətinə düşmüş arxaik “arsu” sözünün -sı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş “arsız” forması ilə qarışdırıldığı aydın duyulmaqdadır. Ulu dilçi oğuzlara məxsus “arsu” sözünün “dəyərsiz şey” anlamında işləndiyini göstərir [Kaşğari 2006:185]. Boyun məzmunundan məlum olur ki, kafir əvvəlcə oğuz igidinə saymazlıq edərək, onu dəyərsiz, vecsiz hesab edir. Lakin Əmranın cəsarətini, qorxmazlığını görüb fikrində yanıldığını başa düşür və belə bir qənaətə gəlir ki, oğuzun vecsizi, dəyərsizi türkmanın igidinə bənzəyir.

Bütün bu deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, “Dədə Qorqud kitabı” istər məzmun, istərsə də dil baxımından daha qədim tariximizin bədii inikasındır və onun formalaşma tarixini XV-XVI əsrlərə aid edənlər tamamilə yanılırlar.

Ədəbiyyat

1. Бартольд, В.В. (1999) Книга моего Деда Коркута Огузский героический эпос. Баку: YNE “XXI”.
2. D. Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi-oğuzan. Drezden nüsxəsi.
3. Çelebi, E. (2005). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Yayına hazırlayanlar: Y. Dağlı, S. A. Kahraman). II c., 2. kitab, İstanbul, YKY.
4. Ergin, M. (1958). Dede Korkut Kitabı. Giriş – Metin – Faksimile. I c, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
5. Ergin, M. (1963). Dede Korkut Kitabı (İndeks-Gramer). II c, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
6. Hacıyev, A. X. (2015). Dədə Qorqudun oğuz dünyası // Dədə Qorqud Elmi-ədəbi toplusu, II. Bakı: Səda, s. 3-11.
7. Hacıyev, A. X. (2019). “Dədə Qorqud kitabı”nda ev anlayışı ifadə edən sözlər dünyası // Dədə Qorqud Elmi-ədəbi toplusu, II. Bakı: Səda, s. 40-51.
8. Hacıyev, T. (1999). Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: “Elm” nəşriyyatı.

9. Xəlilov, P. (1993). "Kitabi-Dədə Qorqud" – intibah abidəsi. Bakı: Gənclik.
10. Gökyay, O.Ş. (2006) Dədəm Korkutun Kitabı. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
11. Kaşğari M. (2006). Divani luğat-it-türk. I c (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əsgər), Bakı: Ozan.
12. KDQ (1988). Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı.
13. KDQE (2000). Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası (İki cildə), II c. Bakı, YNE.
14. Kırzioğlu, M. F. (1952). Dede Korkut Oğuznameleri I kitab. İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası.
15. Qarabağnamələr (1989). Bakı, Yazıçı, I c, s. 28-102.
16. Rəşidəddin, F. (1992). Oğuznamə. (Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.M.Şükürovanındır). Bakı: Azərneşr.
17. Yusif Has Hacib (2006). Kutadgu Bilig. Çeviren Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.

